

DIŞA AÇILMA SÜRECİNDE ÜLUSAL KİMLİK BUNALIMLARINDAN OTORİTER YÖNETİMLERE

* Serdar KAYPAKOĞLU

Merkezi devletin ulusun oluşmasında temel bir rol üstlendiğini söyleyen Edgar Morin, ulusun (ulus-devletin) Batı Avrupa'da uzun bir süreç sonunda oluştuğunu ve bu olgunun Batı Hıristiyanlığının bölünmesi, feodalitenin zayıflaması ve kraliyet iktidarları tarafından aşılması, şehirlerin ve burjuvazinin gelişmesinde köklerini bulduğunu belirterek: "merkezi devlet ona silahlı gücünün kadrolarını veren aristokrasiyi uysallaştırarak, belirli bir alanda yönetimi yavaşça, güçlkle, barışçı ya da savaşa dayalı olarak oluşturarak bütünleşir ve yüzyıllar sonra belirli bir toprak, kültür ve sıklıkla dil birliği oluşur... Modern ulusların oluşmasında en son aşama, ulusun kendini yaratan devlete bağımlılığını keserek, bu devletin kendine bağımlılığını istemesi aşamasıdır. Böylece ulusal bilinç kendini oluşturan devlete karşı çıkabilir. Fransız ihtilâli, ulusun devlete karşı durduğu zaman onu yok etmesidir; ancak bu kendinden kaynaklanan yeni bir devletin inşası için

* Dr., Marmara Üniversitesi İletişim Fakültesi

olur¹ demektedir. Diğer yandan ulus bilincinin oluşmasında belirleyici unsurlarından birinin üretimin ve ticaretin artmasıyla daha geniş pazarlara duyulan ihtiyaç olduğu söylenebilir. M. Guibernau duygusal bağlanma ve kimlik edinme işlevi açısından akrabalığın daha gelişkin bir biçimi olarak, Orta Çağda somut bir bölgeye bağlı toplulukların oluştuğunu, ama giderek pazarların oluşumu, ticaretin yoğunlaşması, savaşlar ve devletin kapsamının yavaş ama ilerici bir tarzda büyümesi aracılığı ile, kendini dışarda kalan gruplardan farklılaştıran bir topluluk oluşturma bilincinin yani ulusların ortaya çıktığını ifade ediyor.² Bu anlamda da günümüzde ulusal ekonomilerin dış pazarlarla bütünleşmesinin, yani global bir pazar oluşma sürecinin, ulusal kimliklerin giderek önemini yitirmesine neden olacağı söylenebilir.

Ulus-devletler sisteminin 16. ve 17. yüzyıllardaki kapsamlı pekişmesini bir dereceye kadar Batı Avrupa'da hüküm sürmekte olan özgül koşulların, özellikle de nispi kültürel homojenliğin (dil, aile, hukuk, din, iktisat ve siyaset uygulamalarının ciddi biçimde birbirine yakın olması) fonksiyonu olduğunu belirtilmektedir.³ Ancak yine de 1789'da Fransızların yüzde 50'si fransızca'yı hiç konuşmadığı ve yalnızca yüzde 12-13'ü doğru olarak konuşabildiği ifade edilmektedir; diğer yandan İtalyan birliği oluşturulurken (1860), dilin, eğitilmiş elit kesimi birleştiren unsur olarak

¹ Edgar MORIN, *Sociologie*, Paris 1984, Fayard, s. 129.

² Montserrat GUIBERNAU, "Milliyetçiliğin Politik Niteliği", çev. Atuf EVREN, *İktisat Dergisi*, Aralık 1996, s. 46.

³ Immanuel WALLERSTEIN, *Jeopolitik ve Jeokültür*, çev. Mustafa ÖZEL, İstanbul 1993, İz Yayıncılık, s. 193.

görülmesine karşın; halkın sadece yüzde 2,5'unun italyancayı gündelik konuşma dili olarak kullandıkları tahmin edilmektedir.⁴ E. Gellner bugün dünyada konuşulan dil sayısının 8 bin civarında tahmin edildiğini ve lehçeler de sayılırsa bu sayının daha da artacağını belirterek, ulusçuluğu tanımlayan bir tür ayırıcı özelliğin, benzer ayırıcı özelliklerin bulunduğu durumlarda "potansiyel bir ulusçuluğu" da tanımlamasına izin verirsek o zaman potansiyel ulusçulukların sayısı da şiddetle artar demektedir.⁵ Ancak ayırıcı bir ya da birkaç özelliğin potansiyel ulusları tanımlamasına "izin verilmediği" söylenebilirse de, günümüzde dini-etnik ulusçuluk hareketlerinin güç kazandıkları gözlemlenebilmektedir. Özellikle Sovyetler Birliği sonrasında bu ülkeye bağlı Cumhuriyetlerde ortaya çıkan etnik savaş durumu örnek gösterilebilir. Bu çatışmalar zaman zaman, eski komünist devletlerin halkları arasındaki etnik ve kabileler arası düşmanlıkların çok eski zamanlardan beri süregelmesinden kaynaklandığı gibi bir yaklaşıma bağlanmaktadır. Ancak Rusya'daki yükselen ulusçu hareketlerin, 1992'de bu ülkede uygulanan ekonomik "şok terapi" politikası ve Batı'dan gelen yardımların, beraberinde bütçe açıklarını ve verimsiz işkollarına verilen teşviklerin kaldırılması gibi koşulları beraberinde getirerek, işsizliği arttırmasına neden olmasına dayandırılmaktadır.⁶ Sovyetler Birliği'nin mirasçısı olarak

⁴E. J. HOBSBAWN, *Milletler ve Milliyetçilik*, çev. Osman AKINHAY, 2.B., İstanbul 1995, Ayrıntı Yayınları, s. 80-81.

⁵ Ernest GELLNER, *Uluslar ve Ulusçuluk*, çev. Büşra E. BEHER, Günay G. ÖZDOĞAN, İstanbul 1992, İnsan Yayınları, s. 86.

⁶Jack SYNDER, "Milliyetçilik ve Sovyetler Birliği Sonrası Devletin Krizi", çev. Özgür

olarak kabul edilebilecek Rusya'nın eski Sovyet ülkesinin, alan olarak yüzde 76,2'sini oluşturması ve bölgedeki enerjinin yüzde 90'ını üretmesi buna karşın tüketim malları ve tarım ürünlerinde diğer Cumhuriyetlere bağımlı olmasının⁷ Rusya'daki ekonomik sorunların bu Cumhuriyetlere de otomatik olarak yansıdığı ve bu ekonomik krizlerin ve uygulanan ekonomik politikaların Rusya'nın periferisindeki Cumhuriyetlerdeki etnik çatışmaların önemli nedenlerinden birini oluşturduğu söylenebilir. Diğer yandan dini, etnik çatışmaların ve ulusçu hareketlerin yükselişi eski Doğu Bloku ülkeleriyle sınırlı da değildir. Bu anlamda günümüzde global olarak (özellikle geri kalmış ülkelerde) uygulanan/dayatılan ekonomik programların sürmesi durumunda bu çatışmaların süregideceği ve ulusal kimliklerin de daha uzunca bir süre önemini yitirmeyeceği ifade edilebilir.

Diğer yandan ulusal kimlikler ile alt kültürlerin kollektif kimlikleri arasındaki ilişkiler farklı gelişmişlik aşamasındaki toplumlarda farklılıklar göstermektedir. Eğer ulus, modern dünyada kollektif kimlik ve dayanışma duygusu için ayrıcalıklı bir dayanak gibi görünüyorsa da bu durum etnik, bölgesel, sosyal-mesleki, ideolojik, dini vd. gibi diğer farklılaşma düzeylerini dışlamaz. Kimlik kavramı belirli bir bütünlük görelisi bir türdeşlik (homogénéité) içeriyorsa da, farklılaşma ve özümleme (assimilation), süregitme ve değişim güçlerinin karmaşık dinamiğini ve kültürel çoğulculuğu

---

KALYONCU, İktisat Dergisi, Aralık 1996, s. 58, 59.

⁷Frédéric LERAI, "La Russie en Transition", Revue de l'Observatoire Français des Conjonctures Economiques, Ekim 1992, s. 140.

dışlamaz.⁸ Ulusal kimlik daha başka kimliklerle de içiçe girer. Sosyal sınıflar, yaş grupları, cinsiyet farklılıkları, ideoloji farklılıkları da çok önemli yer işgal eder.⁹ Ancak sanayileşmiş toplumdaki alt kültür grupları üst kültür (ulusal kültür) arasındaki ilişkiler, karmaşık geleneksel toplumdaki ilişkilerden farklılık göstermektedir. Sanayileşmiş toplumlarda, faaliyetlerde giderek artan biçimde bölünme ve uzmanlaşma (işbölümü), alt grupların çoğalmasına ve çok daha güçlü bir şekilde birbirlerinden farklılaşmalarına ve daha da kendileri için varolmalarına yol açmaktadır. Bu alt. gruplara özgü alt kültürlerin de belirgin bir özerklik ve güç kazandığı görülmektedir. Benzerlikler farklılıklardan daha baskın olduğu sürece ortak bir kültürden bahsedilebilir ancak karşılıklı ilişkiler değişmeye açık olduğundan, bu durum kalıcı olmayan bir denge dinamizmini beslemektedir. Bugün sanayi toplumlarının bütünlüğünün, önceki nesillerden devralınan sübjektif bir ortak mirastan daha çok akıl, istek, proje üzerine dayalı uzlaşmalara dayandığı söylenebilir.¹⁰ Kişi geleneksel toplumlarda olanın tersine çocuğun eğitimi, eşlerin statü-rolleri, otorite ile ilişkiler konusunda çoğu kez birbirine karşıt kavramlarla karşı karşıyadır. Karmaşık geleneksel toplumlarda, sanayileşmiş toplumlarda olduğu gibi kişiler topluluğun tümlüğü ile bir ilişki içinde değil, aynı dönemlerde ya da birbirlerini takip eden

---

⁸Jean-René LADMIRAL, Edmond Marc LIPIANSKY, *La Communication Interculturelle*, Paris 1989, Armand Colin, s. 9.

⁹a.g.e., s. 151.

¹⁰Carmel CANİLLERİ, "La Culture et l'Identité Culturelle: Champ Notionnel et Devenir", *Chocs de Cultures: Concepts et Enjeux Pratiques de l'Interculturel*, der. Carmel CANİLLERİ ve Margalit COHEN-EMERIQUE, Paris 1989, L'Harmattan, s. 52-54.

dönemlerde aile, okul, mesleki gruplar gibi alt gruplarla ilişkedirler. Fakat sanayileşmiş toplumlarda ilişkide bulunan alt kültürler genel kültürel sistem içinde bilgi vermek , onaylamak gibi bir etkileri var iken karmaşık geleneksel toplumlarda alt kültürler genel kültürel sistem ile olan farklılıklarını gördüklerinde genel sistemi açıklamak yerine onu gizemli bir hale getirirler.¹¹

Çok uluslu İmparatorluktan Türk ulusçuluğuna Osmanlı devletinin yapısında İslâm dininin gerek toplumsal, gerekse bireysel yaşamı etkisi altına aldığı, "şeriat"ın birey ile toplum arasındaki ilişkileri büyük ölçüde biçimlendirdiği ancak İslâm dininde kurumsal bir yapı yani Avrupa'da görüldüğü gibi bir ruhban sınıfının ve bir yaptırım uygulayacak herhangi bir gücün bulunmamasının¹² bu etkinin sınırlarını daralttığı söylenebilir. Diğer yandan İslâm dininin işbölümü gelişmemiş bir toplulukta şekillenmiş olmasının, bu dinin sosyal ahlâk olma potansiyelinin ortaya çıkmasına mani olduğu ve böyle bir anlayışa sahip bir toplumda dinin siyasi bir araç olarak kullanılmasının, pîr ve şeyhlerin yol gösterici kisvesine girmesi doğal olduğu ifade edilmektedir.¹³ Ancak yine de Osmanlı devletinin bir teokrasi olmadığı, Şeriat'ın ötesinde Orta Asya Türk devletlerinden kaynaklanan, devletin devlet olarak yaşamını sağlamanın en önemli öge olduğu fikrinin, devlet adamlarının izledikleri ilkeler içinde önemli bir yer tuttuğu

¹¹ a.g.e., s. 56, 57.

¹² Emre KONGAR, Türkiye'nin Toplumsal Yapısı, 7.B., İstanbul 1993, Remzi Kitabevi, s. 61.

¹³ Şerif MARDİN, Türkiye'de Toplum ve Siyaset, 3.B., İstanbul 1992, İletişim Yayınları, s. 201.

belirtilmekte ve Osmanlılarda devletin, din adamlarının maişetini devlete bağlayarak, bu yolla hem din adamlarını, hem de eğitim sistemi ve adalet personelini kontrol altına aldığı ifade edilmektedir.¹⁴

Diğer yandan Osmanlı toplum yaşamında ve yönetiminde İslâmın büyük bir ağırlığı olmasına karşın nüfusun önemli sayılabilecek bir bölümünü oluşturan azınlıklar/Gayrimüslimler de bu toplum içinde yer bulabilmiştir. 1453'den sonra II. Mehmet'in Rumları, Yahudileri ve ticari duyarlılığı olan diğer grupları İstanbul'a çekmek için ekonomik özendirme ve sürgün yöntemleri uyguladığı ve bu grupların kentte kalmalarını sağladığı, bunlara 1492 'de İbery'a'daki baskılardan kaçan ve İstanbul'a ve başka Osmanlı kentlerine Yahudilerin kitlesel göçleri eklendiği belirtilmektedir.¹⁵ Osmanlıların azınlıklara karşı görece hoşgörülerini ve iç yönetimlerine tanıdıkları geniş özerkliğin, Yahudilerin ve Hıristiyan cemaatlerinin genişlemesine neden olduğu, Hıristiyan Rum ve Ermenilerin Yakındoğu'daki Arap kentlerine de yerleşerek zanaat dallarında önemli rol oynadıkları, hatta bazılarını tekellerine aldıkları (Rum kürkçüler, Ermeni saatçiler vd.) söylenmektedir.¹⁶ 1870'lerin başından itibaren tüm Osmanlı topraklarında din ve milliyet esasına dayalı grupların , ödenen vergi oranında kullanılan

---

¹⁴ a.g.e., s. 193.

¹⁵ Daniel GOFFMAN, İzmir ve Levanten Dünya, çev. Ayşe ANADOL, Neyyir KALAYCIOĞLU, İstanbul 1995, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 70.

¹⁶ André RAYMOND, Osmanlı Döneminde Arap Kentleri, çev. Ali BERKTAY, İstanbul 1995, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 23.

oylarla seçilmiş, laik ve temsili kurumlar tarafından yönetildiği belirtilmektedir.¹⁷

E. Gellner tarım toplumlarının eşitsizlikleri mutlak gösterip dışsallaştırarak ve altını çizerek onları kaçınılmaz, sabit ve doğal göstermekte olduğunu, eşyanın tabiatından kaynaklanan ve daimi gözüken şeylerin ise ne kişiyi zedeleyici ne de ruhen dayanılmaz bulunduğunu¹⁸ belirtmektedir. Diğer yandan B. Lewis tarihin Batı dışındaki tüm büyük uygarlıklarının hepsinin istisnasız olarak kendilerini yeterli gördüklerini, kendileri dışında kalanları ve hatta kendi içlerindeki alt kültürleri ve düşük statülü kesimleri aşağılayıcı bir tavırla barbar, bizden olmayan, kâfir, yabancı şeytan saydıklarını ve hakarete dönük daha kaba terimlerle andıklarını belirterek sadece Batı'nın başka kültürlere merak duygusunu besleyen, onların dillerini öğrenme, geleneklerini araştırma, kazanımlarına değer biçme ve saygı gösterme isteği taşıdığını ve bugün de bu niteliğin Batılı ve Batılılaşmış kültürlerin ayırt edici bir özelliği olmaya devam ettiğini söylemektedir.¹⁹ Batı'nın diğer kültürlere yönelik merak duygusunun kapitalist bir sistem içinde sonsuz sermaye birikimi arayışının getirdiği evrenselci bir ideolojiyi savunma ve uygulama zorunluğu²⁰

¹⁷ Robert ILBERT, "İskenderiye Kozmopolit Bir Kent Miydi?", *Mödenleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, çev. Ali BERKTAY, İstanbul 1996, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 164.

¹⁸ Ernest GELLNER, *Uluslar ve Ulusçuluk*, s. 36, 37.

¹⁹ Bernard LEWIS, *Çatışan Kültürler*, çev. Nurettin ELHÜSEYİNİ, İstanbul 1996, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 54.

²⁰ Immanuel WALLERSTEIN, "Kapitalizm ve Ideolojik Gerilimleri: Irkçılık ve Cinsiyetçilik Karşısında Evrenselcilik", *İrk, Ulus, Sınıf*, E. BALIBAR, I. WALLERSTEIN, çev. Nazlı ÖKTEN, 2.B., İstanbul 1995, Metis Yayınları, s. 42.

sonucu olduğu söylenebilirse de söz konusu ilginin olumlu bir gelişme olduğu ifade edilebilir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda "kitap ehli" olarak tanımlanan Hıristiyan ve Yahudilerin dini statülerinin belli bir konukseverlik ve himaye sağladıkları topluluklar oluşturdukları ancak zımmilere (korunan kişilere) sağlanan bu statünün bir dizi güvecenin hemen yanı başında sıkı sınırlamaları ve baskı önlemlerini içerdiği belirtilmektedir.²¹ Bu anlamda Osmanlılarda farklı din gruplarının kendi ibadetlerinde serbest olmaları; kendi sosyal, kültürel ve idari yapılarına sahip olmaları, Müslümanlarla eşit oldukları anlamına gelmediği, Gayrimüslimlerin, özel hukuk (Müslüman kadınla evlenememe), usûl hukuku (Müslümanlara karşı şahitliklerin kabul edilmeyişi) ve ceza hukuku (Gayrimüslimi öldüren Müslümana ölüm cezası verilmeyişi) açılarından olduğu kadar sosyal kurallarda da Müslümanlardan daha aşağı statülere sahip oldukları, Müslümanların giydikleri elbiseleri giyemedikleri, aynı kumaşları kullanamadıkları, Ermenilerin şapka ve ayakkabıları kırmızı, Rumların siyah, Yahudilerin mavi olmak zorunda olduğu, Müslümanlar kadar yüksek ev inşa edemedikleri, evlerinin Müslüman mahallelere bakan taraflarında pencere yapmaları yasak olduğu ifade edilmektedir.²² Yine de Osmanlıların kendilerinden önceki birçok devletten daha liberal davrandıkları, gururlu ve bazen sıkıcı hoşgörülerindeki kimi eksikliklerin de aynı dönemde

²¹ André RAYMOND, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, s. 66.

²² C. RASCH'dan aktaran T. AKÇAM, *Siyasi Kültürümüzde Zulüm ve İşkence*, s. 62, 63.

Hıristiyanlığın gösterdiği fanatizmle kıyaslanarak değerlendirilmesi gerektiği söylenmektedir.²³

Tanzimat ile başlayan Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ikinci aşaması görünümündeki İslahat Fermanı'nda (1856) amaçlanan beraberliğin tersine dönmesi, yani gayrimüslimlerle yabancılara sağlanan hukuksal imkânların, bu grupların, sahip oldukları malî kaynaklar, organizasyon bilgileri ve Batı'nın diplomatik desteği ile, Müslüman teb'ayı çok geride bıraktıkları²⁴ görülmüştür. Batı karşısında sürekli gerileme ve aşağılanmanın sonuçlarından birinin, İmparatorluk toprakları içinde İslami duyguların sürekli güçlenmesi olduğu, 1870'lerde iyice gözle görülür hale gelen bu Avrupa karşıtı tutumun nedenlerinden birinin, Müslüman ahalinin sürekli aşağıladığı ve dışladığı Hıristiyanların kendi yerlerini almasını ve hatta kendisinden daha iyi konuma gelmesini bir türlü kabul edemediği²⁵ ifade edilmektedir. Bu bağlamda müslüman topluluktaki bu duyarlılığın II. Abdülhamit'in politikalarına yansıdığı (ya da Abdülhamit'in bu duyarlılıklardan yararlanarak kendi politikasını oluşturduğu) söylenebilir. II. Abdülhamit dönemi, Parlamento'nun 1878 yılında dağıtılması sonrası birçok yazar tarafından istibdat yılları olarak tanımlanmasına karşın Ş. Mardin, II. Abdülhamit'in kendi devrinden önce başlayan islâmcılık hareketlerini hem iç hem de dış politikasında kullandığını (ki bu politikanın Almanya gibi devletlerce de

²³ André RAYMOND, Osmanlı Döneminde Arap Kentleri, s. 66.

²⁴ Şerif MARDİN, Türk Modernleşmesi, 2.B., İstanbul 1992, İletişim Yayınları, s. 14.

²⁵ R. H. DAVISON aktaran Taner AKÇAM, Siyasi Kültürümüzde Zulüm ve İşkence, 2.B., İstanbul 1995, İletişim Yayınları, s. 300.

desteklendiği belirtiliyor), bu Panislâmizm akımının daha önce Avrupa'da beliren Pan ideolojilerine karşı bir tepki olduğu ve bu dönemin tüm yasaklarına karşı milliyetçilik adı verilen akımın Türkiye'de şekillenmeye başladığı devir olduğunu söylüyor. Ş. Mardin çağdaş Türk edebiyatının temellerinin bu devirde atıldığını, askeri okullar konusunda (Alman askeri müşavirlerin kullanılarak) çalışmaların devam ettirildiğini (askeri rüştiyelerin -ortaokulların- yatılı hale getirilmesi, askeri idadilerin -liselerin- ilâve edilmesi, Harb Okulu'nun programının geliştirilmesi)²⁶ ifade ediyor. N. Berkes ise Tanzimat'ın bütün ekonomik kalkınma girişimlerinin iflâs ettiğini, ortaya çıkan yoksullaşmanın çok geçmeden Batıcılığa karşı yeni bir tepki yarattığını ve bu tepkinin gücü ile Abdülhamit döneminin açıldığını yani polis ve hafiye örgütleri ile, dine dayanarak Batı uygarlığının yapacağı etkilere karşı toplumu tecrit etme döneminin başladığını ancak "satılık ülke" rejiminin tüm gereklerinin asıl o zaman en korkunç şekilleriyle gerçekleştiğini ifade etmektedir.²⁷ Bu konudaki tespitlerin üzerinde önemle durmak gerekmektedir zira günümüzde de benzer yaklaşımların tekrar gündeme geldiği gözlemlenebilmektedir dolayısıyla o dönemlerin doğru değerlendirilmesi, bugün doğru politikalar izlenmesine imkân verebilecektir. Diğer yandan Osmanlı'da sadece Pan-İslâmizm politikalarının izlendiği söylenemez. Zafer Toprak Jön Türk hareketinin Müslüman olsun olmasın tüm Osmanlı unsurlarını II. Abdülhamit istibdatına karşı birleştiren özgürlükçü bir akım

²⁶Şerif MARDİN, Türk Modernleşmesi, s. 92-94

²⁷ Niyazi BERKES, Türk Düşününde Batı Sorunu, İstanbul 1975, Bilgi Yayınevi, s. 183.

niteliğini taşıdığını ve Osmanlı ulusçuluğunu amaçlamışsa da, değişik dil ve dinden gelen Osmanlı vatandaşlarının Osmanlı milletini benimsemekte güçlük çektiklerini; Bulgaristan'ın bağımsızlığı, Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i ilhakı, Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşı ve Edirne'nin düşüşü sonucu, 1908'de Mebusan Meclisi'nin açılması ile başlayan hürriyet ortamının son bulduğunu ifade ederek, II. Meşrutiyet ile birlikte loncaların kaldırılışının serbest ticarete ve girişim özgürlüğüne ortam hazırladığını, ancak bu durumun örgütsel dayanışma ile varlığını sürdürebilen Müslüman esnafa büyük darbe indirdiğini ve Türk ulusçuluğunun böyle bir ortamda yeşerdiği belirtmektedir²⁸. B. Tanör nasıl Balkan ve Ermeni ulusçuluğu Osmanlıcılığın sonunu getirdiyse, Arap ulusçuluğunun yükselişinin Osmanlıcılık ideolojisinin yedeği olan İslâmcılık politikasının da tutunulabilecek bir dal olmadığını ortaya koyduğunu ve ulusçuluğa en son giren Türklerin özellikle Balkan savaşlarından sonra hızla yükselen bir ideoloji haline geldiğini ifade etmektedir²⁹. Diğer bir deyişle Türk ulusçuluğu devleti kurtarmanın son, ama başarılı sayılabilecek bir alternatifini oluşturmuş olduğu söylenebilir. A. Kışlalı Osmanlı İmparatorluğu'nda çok uluslu yapıdan dolayı Türk milliyetçiliği çok geç gelişti, İmparatorluğun dağılmasını önlemek için etnik kökenlere önem vermemeye, özellikle de Türk ögesini vurgulamamaya özen gösterildi, zamanla İmparatorluk çözülmeye yüz tutup, İmparatorluk

---

²⁸ Zafer TOPRAK, *Milli İktisat - Milli Burjuvazi*, İstanbul 1995, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 3.

²⁹ Bülent TANÖR, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, 3.B., İstanbul 1996, AFA Yayınları, 162, 163.

içinde yer alan başka uluslar kendi bağımsızlıklarını kazanmaya başladıklarında Türk milliyetçiliği filizlendi demektir. Diğer yandan Kışlalı, Avrupa'da toplumsal-ekonomik gelişmeler sonucu önce ulus olgusunun doğduğunu, sonra o ulusa uygun bir ulusal devletin yaratılması açısından milliyetçilik ideolojisi bir işlev gördüğünü, geri kalmış ülkelerin çoğunda ve Türkiye'de ise durumun bunun tersi olduğunu, önce geleneksel kurumların yıkıntıları üzerinde yeni bir devlet kurulduğunu, sonra bu devletin ilk hedef olarak "ulus" yaratmaya çalıştığını ifade etmektedir.³⁰ Bir başka deyişle (Alman ulusçuluğu ile benzer biçimde) ortak bir etnik kökene ve ortak bir kültüre dayandırıldığı söylenebilecek bu ulusçuluk akımının, ülkenin farklı birçok etnik grupları içinde barındırması ve geri kalmış ekonomisi nedeniyle, demokratik bir yönetim konusunda da fazla bir gelişme gösteremediği ve özellikle 1980 sonrası ekonominin dış rekabete açılmasıyla artan ekonomik sorunların siyasal alana da yansıdığı ve varolan sorunların daha da belirginleştiği (o ölçüde ki dini ulusçuluk olarak tanımlanabilecek İslâmi hareketin yeniden ciddi bir alternatif konumuna geldiği) ifade edilebilir.

Tarihsel süreçte farklılaşan ulusçuluk ve vatandaşlık anlayışları

Genel olarak iki ulus anlayışının olduğu belirtilmektedir: Aydınlanmacılarla kavramlaştırılan ve Fransız Devrimi ile gerçekleştirilen seçime, anlaşmaya ve vatandaşa

---

³⁰Ahmet Taner KİŞLALI, *Siyasal Çatışma ve Siyasal Uzlaşma*, 2.B., Ankara 1993, İmge Yayınevi, s. 114.

dayanan, rasyonel ve isteme dayalı olarak vatandaşların özgür politik birliğinin ürünü olan Fransız ulusçuluğu. Buna karşın II. ve daha sonra III. Reich tarafından cisimleştirilen, doğal düzenin bir yaşıması, kimlik duygusunun bir ifadesi, kültürel olarak bir topluluğun somutlaştırılması olan romantizmin uzantısı Alman ulusçuluğu.³¹ Batı dünyasında İngiltere, Fransa, Hollanda, İsviçre ve ABD'de ulusçuluğun yükselişi baskın olarak politik bir olgu olarak ortaya çıktı. Batı dünyasının dışında Doğu ve Orta Avrupa'da ve Asya'da ulusçuluk sadece daha geç ortaya çıkmadı fakat aynı zamanda genel olarak geri kalmış bir sosyo-politik gelişme aşamasında ortaya çıktı. Bunun sonucu Batı dışında, yükselen ulusçuluk ilk ifadesini kültürel alanda buldu³². J. Synder, ulusun ortak kültür ve aynı soydan geldiği inancından çıkan ve ortak kimlik bilincine dayanan etnik ulusçuluk ya da dile, kültüre, soya önem verilmeden o ülke topraklarında doğmuş ya da sürekli ikâmet eden herkesin aynı ulus grubuna dahil edildiği yurttaş ulusçuluğu olarak iki şekilde tanımlanabileceğini ve eğer bir grubun kendi ulusunu dar etnik bir tanımla sınırlandırır ve halâ diğer etnik gruplarla içiçe yaşıyorsa çatışma kaçınılmazdır, zira vatandaşlığı ve diğer etnik grupları korumanın reddini ön kabul olarak koyar demektedir.³³

---

³¹ Alain DIECKHOFF, "La Déconstruction d'une Illusion. L'Introuvable Opposition entre Nationalisme Politique et Nationalisme Culturel", L'Année Sociologique, Volume 46/1996 No: 1, s. 43.

³² Hans KOHN aktaran Alain DIECKHOFF, "La Déconstruction d'une Illusion. L'Introuvable Opposition entre Nationalisme Politique et Nationalisme Culturel", L'Année Sociologique, s. 43.

³³ Jack SYNDER, "Milliyetçilik ve Sovyetler Birliği Sonrası Devletin Krizi", çev. Özgür KALYONCU, İktisat Dergisi, Aralık 1996, s. 59, 67.

II. Dünya Savaşı sonundan itibaren ise yoğun bir biçimde ulusal kurtuluş hareketlerine tanık olunduğu fakat aynı zamanda özgürleştirici ulus düşüncesinden otoriter devlet gerçeğine de bu ölçüde hızlı bir geçişe de tanık olunduğu ve ulusal ve sosyal devrimlerin bu kadar geniş ölçüde ve sert bir biçimde, genellikle yabancı bir güç tarafından korunan otoriter veya totaliter devletlerin zaferini ortaya çıkarmadığı ifade edilmektedir.³⁴ Geri kalmış ülkelerde ortaya çıkan bu ulusçuluk hareketlerinin ortak kültüre dayandırıldığı ve önemli ölçüde saldırgan olduğu söylenebilir. E. Morin yeni uluslarda ulusal bir ekonominin olmadığını ve üst yapının alt yapıyı oluşturmaya çalışmasına tanık olduğunu ve sınırların eski sömürgeciler tarafından belirlendiğini ve etnik kültürel açıdan heterojen bu topluluklarda bir ulusal ekonomi ve ulus yaratmak için yola çıkan politik sınıfın (genellikle bir parti-devlet oluşturarak) bunu gerçekleştirmek için Avrupa uluslarıyla aynı yönetime başvurduklarını, yani bir tehditin, bir düşmanın gerekliliğine; saldırganlığa ve gerginliğe ihtiyaç duyduklarını ifade etmektedir.³⁵ Afrika'daki çatışmalarda da ekonominin yine çoğu zaman belirleyici olduğu gözlemlenebilmektedir. Yakın zamana kadar kara sınırlarının Afrika devletleri arasında uyuşmazlıkları temel sebebi olduğu ancak denizlerin ve deniz altındaki biyolojik ve maden zenginlikleri ve teknolojik gelişmelerden sonra bunlardan yararlanmanın kolaylaşmasının kıyı devletlerinin deniz alanlarında artan baskılarını ortaya çıkardığı ancak bu uyuşmazlıklara etnik farklılıklar dikkate

³⁴Alaine TOURAINE, "La Nationalisme contre la Nation", L'année Sociologique, s. 20.

³⁵ Edgar MORIN, Sociologie, Paris 1984, Fayard, s. 135.

alınmadan oluşturulan sınırların sebep olabildiği söylenebilirse de, bu tip taleplerin etnik gruplardan değil bunlardan yararlanacak devletlerden geldiği belirtilmektedir.³⁶ Ancak bu durum Afrika'da dini-etnik çatışmaların olmadığı anlamına gelmemektedir. Afrika'da köylerde olduğu gibi şehirlerde de, etnik anlamda aileye aidiyet olarak tanımlanan birçok topluluğun olduğu ve bunların kendi geleneklerine göre yaşadıkları, kendi dilleri ve inançları olduğu, bunun souncunda da bir taraftan, her etnik grubun iktidarı ele geçirmek için yarıştıkları ve iktidarda olanların onu ellerinde tutmak için çalıştıkları, diğer taraftan da aynı kökenden grupların birçok ülkede yayılmış olduğu belirtilerek, kültürel ve din farklılıklarının da bir başka sorun olarak ortaya çıktığı, örneğin Moritanya'da siyah nüfusun, arap-berber nüfusla karşı karşıya geldiği, bazı yerlerde ise Hıristiyan ve Müslüman grupların çatıştığı ifade edilmektedir³⁷.

Diğer yandan vatandaşlığın oluşumunda üç aşama olduğu belirtilmektedir: XVIII. yüzyıl boyunca adalet hakkını ve ifade özgürlüğünü içeren ve bireysel özgürlükleri kapsayan haklarla bağlı olan sivil hakların kazanılması; XIX. yüzyıl boyunca politik toplumun bir üyesi olarak siyasal iktidara katılımı içeren politik hakların elde edilmesi³⁸; XX. yüzyılda

---

³⁶Mavungu NIWUMBI-di-NGOMA, Les Relations Inter-Africaines, Paris 1990, C.H.E.A.M., s. 29, 30.

³⁷ Dominique BANGOURA, Les Armées Africaines, Paris 1992, C.H.E.A.M., s. 53, 54.

³⁸Liberal İngiltere'de 1832'de yetişkin nüfusun yaklaşık %4'ü oy hakkına sahipti, 1911 yılında bu oran %30'a ulaşmadı, sadece erkekleri kapsayan genel oy hakkı 1918'de gerçekleşti. Belçika'da genel oy hakkı ancak 1948'de eksiksiz biçimi ile uygulandı, Fransa'da bütün erkekleri kapsayan oy hakkı 1884'e, genel oy hakkı ise 1946 yılına dayanmaktadır. İsveç'te genel oy hakkı 1918'de gerçekleşti. (Samuel BOWLES, Herbert GINTIS, Demokrasi ve

ekonomik ve sosyal refah hakkına bağlı olarak sosyal hakların elde edilmesi. Yani sivil vatandaşlık ve politik vatandaşlığı izleyen sosyal vatandaşlık vatandaşlığın en üst derecesi olarak ortaya çıkıyor.³⁹

1878 Bismarck Almanya'sındaki sosyal kanunlar vatandaşlıktan önemli ölçüde dışlanmış bir sosyal gruba yönelikti ancak sosyal güvenlik hakları sosyalist parti ve sendikaların politik faaliyetlerinin sınırlandırılması ile yani bu grupların vatandaşlık haklarının ortadan kalkması ile paralel gitmekte idi. Bir diğer ifade ile işçiler sivil ve politik haklardan yoksunlaştırılarak sosyal haklara ulaşmışlardı tersi değil. Sosyal devlet ile politik vatandaşlık ayırımı Franco İspanya'sında görüldüğü gibi Güney Avrupa'da da görülmüştür. Doğu Avrupa'daki Komünist rejimlerde de sosyal hakların, sivil ve politik hakların ortadan kalkmasıyla birlikte yürüdüğü ifade edilmektedir.⁴⁰ Ancak II. Dünya Savaşı'ndan sonra sosyal devletin ikinci bir tarihsel aşamaya geçtiği, İngiltere'de görülen bu yaklaşımda ulusal toplumun tüm üyelerinin emeklilik, sağlık, işsizlik, aile yardımı gibi sosyal haklardan yararlanmaları giderek genişleyen bir biçimde söz konusu olduğu ve sosyal yardımlardan yararlanma - sivil ve politik haklardan yararlanmanın birleştiği⁴¹ ancak 1980'li yılların ekonomik ve sosyal gelişmelerinin birçok Avrupa ülkesinde ve Kuzey

---

Kapitalizm, çev. Osman AKINHAY, İstanbul 1996, Ayrıntı Yayınları, s. 86, 89.

³⁹ T. H. MARSHALL aktaran Patrick HASSENTEUFEL, "L'Etat-Providence ou les Métamorphoses de la Citoyenneté", L'Année Sociologique, Volume 46/1996 No: 1, s. 128.

⁴⁰ Patrick HASSENTEUFEL, "L'Etat-Providence ou les Métamorphoses de la Citoyenneté", L'Année Sociologique, s. 134, 135.

⁴¹ a.g.e., s. 137, 138.

Amerika'da ve özellikle Fransa'da sosyal devlet tarafından uygulanan politikaların sınırları daraltarak, giderek daha fazla insanın dışlandığı belirtilmektedir.⁴² Bu anlamda Avrupa'da aşırı sağ partilerin büyümesi ve Fransa'da büyümenin durması ve göçmenlerin işsizlik ve ekonomik krizlerin sorumlusu olarak gösterilmesi ve radikal İslamın yükselmesi ile Fransa'da yaşayan 3 milyonu aşkın Müslümana şüpheyle bakılması⁴³ gibi olayların temelinde uluslararası rekabete dayanmak için Batı'da uygulanan sosyal politikalarındaki daralmanın bir çok kesimin sosyal politikaların dışına itilmesinin etkileri olduğu söylenebilir. A. Touraine Fransa'da dışa açık ticaretin gelişmesi sonucu tehdit altında bulunan ve küçük tüccara dayanan Poujade hareketi, daha sonra J.M. Le Pen'in Ulusal Cephe'sinin, kesinlikle marjinal olmayan sosyal kategoriler içinde geliştiklerini; ekonomik gelişmelerden dolayı kendilerini tehdit altında hisseden bu kesimin ya para dünyasına karşı, ya çok gürültücü ve etik sahibi olmayan gençlere, göçmenlere karşı otoriter önlemlertalep ettiklerini ifade etmektedir.⁴⁴ Avrupa'da yükselen aşırı sağ hareketlerin ortak özelliklerinin yabancı düşmanlığı ve ırkçılık olmasının yanısıra Avrupa Birliği'ndeki bütünleşmeye karşı olmaları ve ulusal değerlerin yüceltilmesini savunmaları olduğu belirtilmektedir.⁴⁵ Diğer yandan Soğuk Savaş'ın bitiminden itibaren beklentilerin tersine bütün şiddeti

---

⁴² a.g.e., s. 143.

⁴³ Nonna MAYER, "La Fierté d'Être Français, de l'Indépendance Algérienne à Maastricht", *L'Année Sociologique*, s. 151; 153.

⁴⁴ Alaine TOURAINE, "La Nationalisme contre la Nation", *L'Année Sociologique*, s. 25.

⁴⁵ Burak ARIKAN, "Türkiye Avrupa'daki Aşırı Sağ Hareketleri İyi Tanımalı", *Yeni Yüzyıl*, 20/1/1997.

ile tekrar kendisini gösteren çatışmalar, Bosna, Sri-lanka, Burma, Azerbaycan-Ermenistan ve Filistin-İsrail ekseninde cereyan eden olayların "dini ulusçuluk" tartışmalarını tekrar canlandırdığı görülüyor. 46.

Son söz

Sınırların uluslararası rekabete açılmasıyla bu rekabete direnemeyen küçük sermayenin, büyüyen işsiz kitlesinin ve bu rekabetin sonuçlarından biri olduğu söylenebilecek sosyal hakların daraltılması uygulamalarıyla dışlanan kesimlerin tepkilerini yönlendirdiği ve bu sürecin aşırı sağın yükselişine temel oluşturduğu ve Batı ülkelerinin ve özellikle de demokrasilerini zaten yeterince geliştirememiş geri kalmış ülkelerin, otoriter (ya da en azından demokratik hakların giderek sınırlandığı) yönetimlere yönelmesi sonucunu doğurduğu/doğuracağı ve bu sürecin geri dönülmez değil ama birçok ülke için kaçınılmaz olduğu söylenebilir. Türkiye açısından ise, Osmanlı döneminde Pan-İslâmizm, Osmanlıcılık gibi toplumu/devleti toparlayıcı ideolojik yaklaşımların denendiği, ancak başarısızlık karşısında Türk ulusçuluğuna yönelindiği, günümüzde ise küreselleşme olarak tanımlanabilecek süreçte, giderek yok olan küçük sermayenin, İslâmi ya da Kürt kimliğini kullanarak, dışlanan kesimleri (bilinçli ya da bilinçsiz) yönlendirdiği, bunun sonucunda ise, toplumdaki parçalanmayı önlemek (ve devleti kurtarmak) amacı ile askeri yönetimin ciddi bir alternatif durumuna geldiği

⁴⁶ Talip KÜÇÜKCAN, "Din Milliyetçiliği.Körülüyor mu?", Yeni Yüzyıl, 11/11/1996.

ancak bu olgunun başka çözümsüzlükleri beraberinde getireceği ifade edilebilir. Diğer yandan küçük sermayenin ya da orta sınıfların yönetim anlayışlarının da en az askeri yönetimler kadar otoriter eğilimli olduğu belirtilmelidir.